

Бетлій О. В.

ІСТОРІЯ ВЗАЄМИН МІЖ ЧСР ТА УСРР 1921 р. ОБМІН РЕПАТРІАЦІЙНИМИ І ТОРГОВЕЛЬНИМИ МІСІЯМИ

В історії чесько-українських стосунків є чимало «білих плям». Однією з них можна вважати історію взаємин між першою Чехословацькою Республікою та Українською Соціалістичною Радянською Республікою на початку 20-х рр. ХХ ст. На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної історичної літератури, а також архівних джерел у статті досліджено головні риси взаємин між обома державами протягом 1921 р., особливу увагу приділено причинам, що їх обумовлювали, та, чи не вперше у вітчизняній історіографії, досліджено історію обміну репатріаційними і торговельними місіями між ЧСР і УСРР та подано детальну характеристику особливостей їхньої діяльності.

1921 р. знаменував собою початок входження УСРР у дипломатичне життя Європи. 18.03.1921 було підписано мирний договір між нею та РСФРР, з одного боку, і Польщею — з іншого. У квітні 1921 р. підписано угоди з Німеччиною про обмін військовополоненими й інтернованими. 3.08.1921 було укладено договір з Естонією. Наприкінці того ж року, а саме 7.12.1921, представники Української Соціалістичної Радянської Республіки разом з колегами — представниками РСФРР підписали тимчасову угоду з Австрією, а невдовзі по тому — 26.12.1921 р. — було підписано й українсько-італійську попередню угоду, згідно з якою обидві сторони мали утримуватись від ворожих дій одна до одної. У такому порядку розташовані події дипломатичного життя УСРР на сторінках відомого хронологічного довідника «Україна від найдавніших часів до сьогодення» [1]. Однак в даному переліку автори не звернули увагу ще на одну важливу подію, що допомагає зрозуміти характер ставлення тогочасної європейської політичної думки до українського питання. Йдеться про обмін репатріаційними і торговельними місіями між Чехословащиною та Українською Соціалістичною Радянською Республікою влітку 1921 р. Адже крок, на який пішла чехословацька влада, — перш ніж зважитись на будь-який самостійний рух, у той час вона завжди озиралася на країни Антанти, — красномовно свідчив про те, що держави-переможниці були готові до діалогу з УСРР.

На жаль, досі у вітчизняній та чеській історіографії не було приділено достатньо уваги вивченню цього питання. Воно розглядалося переважно на тлі досліджень радянсько-чехословацьких стосунків у згаданий період, де під «радянсько» в основному містилося поняття «РСФРР», причому більшої уваги приділялося критиці не-

гативного ставлення чехословацької влади до радянської системи [2]. Історія ж перших років існування УСРР ані за радянської доби, ані за роки незалежності України не викликала належного зацікавлення науковців, хоча одиничні праці з цієї тематики все ж таки з'явилися [3], однак у жодній з них не приділено достатньої уваги зовнішній політиці й міжнародним відносинам УСРР 1921 — 1922 рр. Про самостійні дипломатичні стосунки Української Радянської Республіки того часу загалом та українсько-чехословацькі зокрема можна довідатися переважно з окремих брошур, публікацій та дисертацій [4].

Брак необхідних досліджень цієї теми відчувається особливо тоді, коли береться до уваги той факт, що саме в цей час Українська Радянська Республіка стала повноправним об'єктом міжнародних відносин. Силоміць об'єднана з РСФРР воєнно-господарським союзом 1920 р., все ж вона залишала за собою право провадити власну зовнішню політику. Як пам'ятаємо, «Союзний Робіничо-Селянський Договір між РСФРР та УСРР» від 28.12.1920 р., підписаний відповідно В. Леніним і Г. Чичеріним, з одного боку, та Х. Раковським, — з іншого, було укладено, «виходячи з проголошеного Великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з Договірних сторін й усвідомлюючи необхідність об'єднати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їхнього господарського будівництва» [5]. Задля цієї мети було оголошено про об'єднання комісаріатів військових та морських справ, Вищу Раду Народного Господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Про це йшлося в ст. 3 даного договору, ст. 2 ж зазначала, «з самого факту колишньої належності території УСРР до колишньої Російсь-

кої імперії не впливає жодних зобов'язань кого б то не було» [6]. Стосовно ведення зовнішньополітичної діяльності обидві держави зобов'язувалися керуватися лише спільністю інтересів робітників і селян Республік, що уклали Договір [7].

Свого часу радянський дипломат П. Удовиченко з цього приводу підкреслював, що право самостійних зносин з іноземними державами було однією з умов суверенності УСРР. При цьому він нагадував, що ще в першій Конституції УСРР від 10.03.1919 р. зазначалося, що «віданню центральної влади на Україні належать зносини з іноземними державами» [8].

Того ж 1919 р. було утворено в Україні Народний комісаріат закордонних справ з відділами дипломатичних зносин, економічно-правовим, преси й інформації, управління справами та секретаріату [9]. Професор С. Кульчицький вважає утворення НКЗС у складі УСРР і його активну роботу в 1921—1922 рр. «своєрідним феноменом», враховуючи тогочасне положення республіки [10]. Пояснення цього феномена він схильний шукати в колоритній постаті Х. Г. Раковського, звертаючи увагу на його дипломатичні здібності та відсутність у нього коренів у місцевому середовищі, що вселяло в московське керівництво довіру до нього й віру в те, що Україна не зважиться на нові сепаратні виступи. Безумовно, те, що Х. Г. Раковський очолював НКЗС України, мало вагоме значення для налагодження дипломатичних стосунків УСРР на початку 20-х рр., однак чи було це головною причиною активної роботи НКЗС в зазначений період допомагає зрозуміти аналіз тогочасних чехословацько-українських стосунків [11].

Рішуче заявивши своє право на існування, 28.10.1918 р. на політичній мапі Європи з'явилася нова держава — Чехословаччина. Міністерство закордонних справ, офіційно створене 14.11.1918, яке до 1934 р. знаходиться на території Празького граду, завдяки зусиллям Бенеша здобуває для ЧСР перші дипломатичні перемоги на Паризькій мирній конференції, що забезпечує визнання кордонів молодій республіки; оперативна й рішуча реакція чехів на події в сусідній Угорщині завершується створенням Малої Антанти, в якій Чехія грає першу скрипку. І все це поєднано прагненням забезпечити себе постійною підтримкою Антанти (передусім Франції) та перетворитися в політично-центральну державу Центральної Європи, стверджуючи принцип дотримання демократичної політики в зовнішніх відносинах.

13 грудня 1920 р. МЗС ЧСР отримало від Голови Ради Народних Комісарів та НКЗС України Х. Раковського й інших країн ноту, в якій робітничо-селянський уряд України пропонував усім урядам приступити до переговорів задля встановлення нормальних політичних та економічних

стосунків з УСРР [12]. Уже на початку березня 1921 р. чехи висловили бажання обмінятися репатріаційно-торговими місіями з Україною. Про це Міністерство закордонних справ ЧСР повідомило керівникові чехословацького Червоного Хреста в Москві Й. Скалі 3.03.1921 р. [13]. Наприкінці квітня 1921 р. в офіційному листі до голови Російського товариства Червоного Хреста в ЧСР С. І. Гіллерсона воно повідомляє, що МЗС ЧСР має намір вислати одночасно з місією для торгових зносин у Москву таку ж місію на Україну. Місія мала складатися з трьох офіційних членів; у такому ж складі чехи були готові бачити відповідну місію у Празі. Міністерство брало на себе клопіт підібрати приміщення для членів місії [14]. В офіційно опублікованих за радянського часу документах чехословацько-радянських відносин після цього повідомлення з'явився запис про те, що українська місія, очолювана М. Левицьким, прибула до Праги 12.08.1921 р., а чехословацька місія, відповідно, прибула до Харкова 6.08.1921 р. Це ж твердження поширене й у низці присвячених проблемам радянсько-чеських зносин монографій. Причому в чеській історіографії зазначається, що українська місія була очолена М. Левицьким; до Москви ж прибула місія на чолі з В. Амброжем в середині липня 1921 р., яка вже від 6.08.1921 р. діяла в Харкові на чолі з Й. Гірсою. Д-р С. В. Віднянський зазначає, що Чехословаччина визнала *de facto* Радянську Україну в травні 1921 р., коли до Праги прибув голова торгової місії УСРР М. Левицький, а до Харкова — чехословацький представник В. Бенеш. Сучасна богемістка І. Євсеєнко у свою чергу зазначає, що 10 травня 1921 р. з метою встановлення зносин з Чехословаччиною, що передбачало і вирішення питання репатріації військовополонених, до Праги приїхав М. Левицький як представник Української репатріаційної місії. Щодо відповідної чехословацької місії зазначено, що вона 14 червня 1921 р. виїхала до Москви з Праги [15]. Усі ці твердження вимагають принаймні часткового спростування та уточнення.

Як зазначалося вище, про готовність обмінятися місіями з УСРР чехословацька влада вела переговори з російським представництвом у Празі, яке, безумовно, сповішало про все Москву. У квітні було досягнуто принципової згоди обох сторін здійснити даний обмін. Вже 10 травня 1921 р. до Праги прибув М. Левицький як представник Українського Червоного Хреста. За два дні, 12.05.1921 р., він повідомляв у Харків про зустріч із заступником МЗС д-ром В. Гірсою, що відповідав за російсько-українські справи. Під час бесіди Гірса повідомив, що уряд ЧСР бажає мати справу лише з політично й економічно самостійною Україною, незважаючи на її політичну

владу й внутрішню організацію. До того ж, за його словами, єдиною метою Чехословаччини є прагнення зблизитися для встановлення перерваних війною торгових взаємовідносин [16].

Справді, зважаючи на той факт, що на 1914 р. у Волинській та Подільській губерніях проживало 30—35 тисяч чехів, і до Першої світової війни промисловість Києва відзначалась неабияким вмістом чеського капіталу, а поміж самих чехів постала ідея єдності чеської діаспори в Росії, яка мала втілитися в подальшому стрімкому розвитку подібної діяльності [17], стає зрозумілим прагнення влади новоствореної Чехословаччини відродити ту основу, на якій будували свої надії на міцне економічне майбутнє чеські мільйонери. Саме питання повернення націоналізованого маєтку колишнім господарям невдовзі стане однією з провідних тем чесько-українських переговорів. З іншого боку, проникнення на східний ринок було однією з умов економічного порятунку Чехословаччини. Загальновідомий той факт, що після розпаду Австро-Угорщини чехословацька економіка усякчас падала близько 3/4 промислового потенціалу колишньої монархії, що призвело до диспропорції між економічною силою промисловості, яка була розрахована на попит більш ніж п'ятдесятимільйонного населення Дуалістичної монархії, а за нових умов обмежувалася малим внутрішнім ринком майже чотирнадцятимільйонної ЧСР. Усе це робило чехословацьку економіку вельми вразливою. Як вважають чеські дослідники, було тільки три шляхи виходу з кризи: 1) обмеження виробничої потужності та її реструктуризація (як наслідок — зростання безробіття — соціальне напруження); 2) експортування надлишкової продукції шляхом виходу на світовий ринок (як наслідок — економічна та соціальна стабілізація); 3) комбіноване рішення [18]. Влада віддала перевагу налагодженню зв'язків на міжнародному ринку. Відкриття ж для своєї надлишкової продукції східного ринку й можливе зайняття місця посередника між Заходом та Сходом у торгівлі (а як пам'ятаємо, прагнення затвердити свої центральні (головні) позиції в регіоні було взагалі притаманне повоєнній зовнішній політиці ЧСР) й до того ж можливість затвердитися на цьому ринку були ласим шматочком і чи не єдиним порятунком для молодого республіки. Як повідомляв М. Левицький із Праги, чеська політика спрямована на те, щоб не спізнитися з торгівлею [19]. Чехи добре знали Україну й були переконані в тому, що Україна спроможна торгувати. Цьому сприяло й географічне розташування України — до неї було легко дістатися через Польщу або через Дунай та Чорне море. До того ж чехословацька влада розуміла, що не зможе конкурувати на російському ринку з німецьким капіталом, до

якого було залучено й англо-американські кошти. Вже на початку липня В. Гірса під час зустрічі з представником УСРР М. Левицьким заявляв про те, що чехи готові допомогти Україні у відновленні цукрових заводів, а також в обробітку цукрових плантацій, оскільки до війни вони там працювали «й знали її добре». Водночас він зауважував, що за посередництва ЧСР Радянською Україною зможуть зацікавитися й західні країни, що допомогло б економічному відродженню нашої держави [20]. Про серйозні наміри чехів свідчить той факт, що вже всередині травня 1921 р. було сформовано два представництва уряду Чехословаччини для УСРР — репатріаційне й торговельне — і повідомлено про них уряд останньої. Репатріаційну місію очолив Я. Шагр; членами було обрано: Яр. Коларжа та Володимира Мала. Торговельну місію очолили Й. Гірса й Войтех Амброж. Тоді ж, у травні, обидві місії були готові виїхати до України. Про важливість цієї місії яскраво свідчить те, що її мав очолити Йосип Гірса — старший брат заступника міністра закордонних справ Вацлава Гіри. Обидва брати походили з волинських чехів, довгий час до війни працювали у Києві, де згодом пристали до Масарикової акції й віддалися політичній діяльності, спрямованій на боротьбу з Австро-Угорщиною. Після укладення Брест-Литовського миру і з приходом на Україну німців Й. Гірса залишив її територію разом з чехословацькими легіонами, а згодом у Владивостоці керував переправленням чехословаків на батьківщину. Як свідчить у своєму звіті про Й. Гірсу начсекретаря, портрети його нарівні з портретами президента Масарика та інших популярних чеських діячів, що свідчило про неабияку популярність його на батьківщині [21]. Безсумнівно, що Й. Гірса дуже добре орієнтувався в можливостях України й чудово знав український світ. Саме на нього розраховував чехословацький уряд у просуванні української справи.

Однак самого прагнення влади й промислових кіл ЧСР перейти до співпраці з УСРР було замало. Представник УСРР М. Левицький висуває їм свої вимоги до договору, який би мав уможливити цю співпрацю. Внаслідок чого економічне питання таки набирало політичного звучання. Вже на початку червня 1921 р. стало зрозуміло, що дійти згоди щодо окремих пунктів запропонованого українською стороною договору буде дуже важко. Йшлося про те, що обидві держави зобов'язуються дотримуватися суворого нейтралітету, якщо одна зі сторін буде втягнута у війну та не будуть постачати амуніцію тощо в країну, яка перебуває у стані війни з однією зі сторін, а чеська сторона також зобов'язується не визнавати інших українських урядів на своїй території [22]. На це міністр В. Гірса тактовно пояснив, що че-

хословацький уряд вже неодноразово заявляв про своє невтручання у внутрішні справи Росії та України, що передбачало й дотримання нейтралітету. Тож, на його думку, не слід було включати дані пункти до угоди. З іншого боку, схвалення пункту щодо постачання амуніції могло суперечити підписаному Версальському договору. Реакція М. Левицького як представника УСРР не змушувала довго на себе чекати. У відповідь на пояснення д-ра В. Гірса він повідомив, що не підпише угоди про репатріацію, доки не буде узгоджено політичне питання. У зв'язку з цим слід зазначити, що при цьому М. Левицький керувався своїми власними міркуваннями. Відправляючи до Харкова чи не щоденні звіти, він не отримував жодної відповіді на свої численні запити щодо прийняття чехословацької місії на Україні, або щодо своєї подальшої діяльності, або, нарешті, щодо самого договору та політичної його сторони [23]. До того ж сам він не мав відповідних паперів, які б засвідчували його повноваження щодо ведення переговорів з чехословацькою владою стосовно підписання договору. Приїхавши до Праги як представник Українського Червоного Хреста, М. Левицький зіткнувся ще з деякими подібними представниками, які мали посвідчення, підписані Х. Раковським. Однак чехословацькою владою вже тоді він був визнаний як дипломатичний представник [24]. І хоча згодом він перебрав на себе обов'язки голови репатріаційної місії УСРР у Чехословаччині, відповідний мандат йому надіслали з Харкова лише наприкінці листопада 1921 р. [25]. Але все це не заважало М. Левицькому рішуче виступати від імені Робітничо-Селянського уряду УСРР: «Я вам вже повідомляв, що в нашій угоді з Чехією я вставив новий пункт щодо невизнання українських представництв у ЧСР та продовжую відстоювати пункт про нейтралітет»,— повідомляв він у секретній депеші від 27.06.1921 р. до Х. Раковського. Одночасно у депеші зазначалося, що «у договорі тов. Мостовенка від РСФРР цих пунктів нема», внаслідок чого чехи наполягають на тому, щоб українсько-чехословацька угода була аналогічна російській [26]. Під час наступних зустрічей представника УСРР з чехословацькою владою цей аргумент лунали неодноразово. Цікаво, що в існуючій історіографії про цей момент взагалі немає жодної згадки. Натомість скрізь підкреслено, що договір між Чехословаччиною та РСФРР не був підписаний 1921 р. саме через згадані політичні пункти.

Та українська сторона продовжувала домагатися свого, при цьому часом вдаючись до нестандартних способів. Наприклад, після того як М. Левицький вкотре звинуватив чехословацьку владу в підтримці петлюрівського представництва у Празі, якому було дозволено видавати навіть

українські паспорти, а Е. Бенеш йому відповів, що видавати паспорти може й він сам і що петлюрівська місія є лише національною організацією, він звернувся за допомогою до чеських комуністів. Як повідомляв він Х. Раковському 4.07.21 р., «зі свого боку я звернувся до комуністичної парламентської фракції, яка даватиме запит чехословацькому урядові, чому він досі утримує й не ліквідує петлюрівських контрреволюціонерів, оскільки за Радянським договором з ними авантюра закінчена, а їх детально проінформував щодо цього питання» [27]. За повідомленням Левицького 12.07.21 р., це питання мало розглядатися в парламенті. І справді, запит комуністів пролунав, правда, 17.07.21 р., на який 31.08.1921 р. міністр закордонних справ Бенеш дав відповідь, пояснивши, що з місіями УНР та ЗУНР, уряди яких, так само як і уряд Радянської України, не було визнано, велися переговори з питань, які виникали у зв'язку з переходом громадян ЗУНР на словацьку територію й прибуттям до Чехословаччини галицьких біженців [28].

Таким чином, чехословацькі комуністи були надійними союзниками й помічниками українського радянського представництва у Празі. До того ж, за свідченнями М. Левицького, його статті були неодноразово друквані в «*Rudém právě*» — органі Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Не дивно, адже після свого повернення з Росії 1920 р., ще до заснування КПЧ, відомий чеський комуніст Б. Шмераль перетворився на палкого прихильника радянської системи. Один із свідків революційних подій у Росії Б. Абусобський у брошурі «Сучасна Росія» 1920 р., пояснював це тим, що в Росії, де Шмераль та інші чехословацькі комуністи (серед них і Ольбрахт) були розташовані в люксовому готелі, обладнаному для «вигідних» закордонних гостей, їм приділяли багато уваги, внаслідок чого їм ця країна здалася соціалістичним раєм. В той час, як, на його думку, добре теоретично опрацьований централізм фактично вбив господарське життя в Росії, яка до того ж потонула в небаченій бюрократичній паперовій системі [29]. Та подібні виступи не впливали на чеських комуністів, вони щиро вірили й сповідували комуністичну ідею, а щодо українського питання, то, як зазначалося І. Байцурою, по-справжньому зрозуміти, що таке українське питання, допоміг КПЧ лише V конгрес КІ 1924 р., на якому було звернуто увагу на те, що українське питання в Польщі, Румунії та Чехословаччині створює окрему проблему та вимагає спільного революційного розв'язання для всіх цих земель. У резолюції було вирішено підтримати намагання приєднати розділені українські землі до єдиної Радянської Робітничо-Селянської Республіки [30]. А на 1921 рік кому-

ністи Чехословаччини щодо українського питання, як було показано, виконували вказівки, зокрема представника Радянської України. Той же, у свою чергу, чималих зусиль докладав до ведення політичної агітації і серед інтернованих у чеських таборах українців. Вже на початку липня він звітував Ю. Коцюбинському, представникові українського радянського уряду в Москві, про те, що поміж українців зорганізувався гурток, з яким він видаватиме щомісячний «Комуністичний журнал». Найбільш надійних і вірних комуністичній ідеї українців він відправлятиме для агітації до Галичини [31]. М. Левицький добре продумав механізм повернення українців додому. Проте копії матеріалів, які свідчили про цю його діяльність, він волів не тримати, щоб «часом не потрастись». Адже це б призвело до політичного скандалу. Та на подібні політичні скандали з приводу арештів довго не довелося чекати, правда, з дещо іншого боку.

Річ у тім, що в радянській Україні 1921 р. справа арештів чехословаків була добре налагоджена. Як уже зазначалося, українці не поспішали з початком евакуації чехословаків додому, використовуючи це питання так, щоб все ж таки примусити чехословацьку владу підписати договір з політичними пунктами, адже вони добре знали, яким важливим було для Праги повернення до Чехословаччини її громадян. Чехословаки залишалися на території України, але під суворим наглядом московського НК. Сувородійність вносила в цю ситуацію один пікантний момент — арешт чехословаків на Україні не могла передбачити навіть сама українська радянська влада, оскільки все це робилося за її спиною. Чехів арештовували на Україні й відправляли на Луб'янку, до Москви. Наскільки ця акція була продумана, важко сказати, бо радянські органи чи то не усвідомлювали часом, кого арештовують, чи то беручи на себе забагато сміливості, арештовували, незважаючи навіть на посади чехів. Так, у квітні 1921р., ще до того, як М. Левицький прибув до Чехословаччини, у Харкові було заарештовано Вацлава Бенеша з дружиною й відправлено до Москви. На той час В. Бенеш був тимчасовим представником чехословацької репатріаційної місії в Україні. Його прибуття в Україну було узгоджене з московським представництвом УСРР. Якщо зважати на той факт, що дипломатична місія українського радянського уряду була утворена в Росії на початку січня 1921 р. [32], протягом березня вже почалися переговори про обмін місіями між УСРР та ЧСР, то можна припустити, що В. Бенеш міг прибути до України з повноваженнями від московської чехословацької місії десь у березні місяці. Принаймні на початку квітня, 6.04.1921 р., за вісім днів до арешту, він від імені Представництва че-

хословацької реєвакаційної місії на Україні прохав український радянський уряд дозволити виїхати на батьківщину групі з 300 чехословацьких громадян, яка перебувала в Одесі. Пропонував для цього скористатися водним шляхом і відправити їх іноземними пароплавами, що прибувають до Одеси. На той момент якраз можна було скористатися болгарським судном, про що вже було домовлено з представником Болгарського Червоного Хреста п. Кіліфарським у Харкові [33]. До цього часу, 3.03.1921 р., до української радянської влади звертався голова Чехословацької репатріаційної місії в Росії майор Скала з приводу дозволу виїхати до Чехії гр-ну О. Червеному з сім'єю, дуже шанованому на батьківщині [34], або ж самі чехи писали заяви до НКЗС УСРР про дозвіл на від'їзд до Москви в розпорядження Центральної евакуаційної комісії задля подальшого транспортування на батьківщину [35].

На Україні ж на початок березня було проведено повну реєстрацію чехословаків, яку НКЗС офіційно тлумачив як підготовчий захід до відправлення їх на батьківщину, а питання про саму відправку вважав передчасним [36]. Однак щодо арештів чехів на Україні він не мав достовірних даних. Щодо справи Бенеша чехословацька місія кілька разів зверталася до повноважного Представництва УСРР у Москві, вимагаючи негайного звільнення свого представника та пояснень причин його арешту, під час якого в нього було забрано й кошти, що належали місії, та намагаючись з'ясувати, що робиться для охорони їхнього майна у Харкові. 25 квітня 1921 р. українці сповіщали, що Бенеша буде визволено, чого так і не було зроблено [37].

Це відбувалося напередодні приїзду М. Левицького до Праги. Однак і після його приїзду ситуація не змінилася. Арешти чехів відбувалися й надалі, а ця тема ставала провідною під час зустрічей Левицького з представниками чехословацької влади, яка рішуче вимагала пояснень. Питання арештів чехословаків в Україні порушувалося й на шпальтах чеських газет, що, безумовно, формувало негативне ставлення суспільства до українського питання в його радянському смислі. Характерним щодо цього є звіт М. Левицького про ситуацію в Чехословаччині й ставлення її до Радянської України. Характеризуючи представників чехословацької репатріаційної місії для України, які не були в чехословацьких легіонах на території Росії, М. Левицький зазначав, що само собою розуміється, що чехи не відправлять нам людей, які б відповідали нашій владі, оскільки ми відсилаємо до них комуністів, а вони нам — контрреволюціонерів. Доведеться вже на місці встановити за ними стеження, але так, щоб вони про це не знали [38]. Арешти чехословацьких гро-

мадян в Україні й відправлення їх до Москви створювало у Праги враження, що Радянська Україна — це фікція, а коли так, то для чого їм вести переговори з українським радянським представництвом, якщо можна одразу звертатися до представництва РСФРР. Зрозуміло, що все це не сприяло розв'язанню справи підписання договору. Затримувало її ще й те, що Радянська Україна ніяк не наважувалася дати візи репатріаційній та торговельній місіям Чехословаччини для України. Цим вона довела чехів до того, що вони поставили питання ребром і невидача їм віз призвела б до зриву будь-яких переговорів відносно репатріаційної місії Радянської України, як і місії торговельної [39]. В результаті М. Левицький сам наважився видати чехам візи на в'їзд до України.

Репатріаційна місія виїхала з Праги через Варшаву до Харкова 18.06.1921 р. [40]. З торговельною місією було складніше, оскільки радянську владу не влаштовували представники місії. Ще на початку червня Х. Раковський повідомив, що не має нічого проти прибуття до Харкова Й. Гірси та В. Амброжа [41], а вже 15.06.1921 р. було вирішено не приймати цих осіб на Україні [42]. Однак згодом кандидатуру Й. Гірси все ж таки ухвалили, але відмовилися прийняти В. Амброжа у зв'язку з його участю в колчаківському русі та негативними відгуками про нього чеських комуністів [43]. Лише 20 липня чехословацька торговельна місія змогла виїхати з Праги через Варшаву — Мінськ — Москву до Харкова [44]. До Москви вона прибула 23.07.1921 р. й за кілька днів збиралися виїхати до Харкова, де уповноважений представник чехословацького уряду в Україні Й. Гірса мав на місці вирішувати всі торговельні й політичні питання. За повідомленням газет, як зазначав М. Левицький, місія мала насамперед зайнятися ознайомленням з економічним станом України, після чого стане можливим приступити до укладення торговельного договору [45]. Проте в першу чергу місії довелося знову займатися питанням заарештованих чехословацьких громадян. А 31.07. Ю. Коцюбинський з Москви інформував заступника наркома закордонних справ Шубіна про арешт 14 чехословацьких підданих у Києві та вивезення їх до Москви [46]. Із справою арештованих, серед яких був і колишній чехословацький консул у Києві п. Грунд, особисто ознайомився Х. Раковський, який повідомляв, що форми вислання будуть визначені управлінням НК й управлінням НКЗС України. Він зазначав, що остаточно вирішено, що арешти на Україні можуть провадитися лише через тов. Манцева, який буде його про це інформувати. Це стосувалося всіх арештів, незважаючи на те, чи вони йшли по прямій лінії, чи по лінії т. зв. оперативного завдання [47]. Про це Х. Ра-

ковський повідомляв своєму заступникові Шубіну. Цим українська радянська влада намагалася припинити той безлад, що панував у справі арештів на Україні. Та безлад панував не лише у цій справі, чи не більше він поширився в НКЗС. У зв'язку з тим, що Народний комісаріат зовнішньої торгівлі України видав мандати представникам української торговельної місії на шматочках паперу, у Москві їх довелося замінити російськими паспортами, які голова української торговельної місії для Чехословаччини Ю. Новаковський та його помічник Поляков відмовилися поміняти на українські. У зв'язку з цим Ю. Коцюбинський був упевнений, що негативні результати поїздки цієї місії в такому вигляді не примусять на себе довго чекати [48]. Так, на той час було дуже небажаним, щоб чехи ще раз мали привід засумніватися у суверенності УСРР, в якій їх так щиро переконував М. Левицький.

Після обміну торговельними місіями, які з початку серпня взялися до роботи, питання підписання договору, який би уможлиблював цю роботу, набуло ще більшої актуальності. Однак обидві сторони ніяк не могли дійти згоди щодо політичних пунктів. Причому час від часу вони все-таки намагалися поступитися одне одному. У серпні Шубін інформував М. Левицького, щоб той зачекав зі своїми пропозиціями. У зв'язку з тим, що чехословацьке представництво у Харкові не мало інструкцій з приводу договору, чим уся справа знову призупинялася, радянська сторона була готова піти на поступки — пропонувалося пункт про нейтралітет включити до вступного пункту [49]. Щодо пункту про визнання представництва УСРР єдиним представництвом Української держави, то Левицький і надалі продовжував відстоювати його як невіддільну частину угоди, оскільки, на його думку, в іншому випадку буде важко дотримуватися пункту гарантії недоторканності майна Української держави [50].

У свою чергу Е. Бенеш під час зустрічі з М. Левицьким щодо торговельної угоди заявив, що готовий її підписати, але без політичних пунктів [51]. Левицький пояснював це тим, що на той час поживався інтерес Америки та Англії до Радянської України, які через німецьку промисловість намагались проникнути на її територію. Відповідно, Чехословаччина за підтримки французького капіталу намагалася протистояти німецькій промисловості і зайняти, принаймні, частину ринку збуту в Україні [52].

На початку вересня Е. Бенеш повідомив М. Левицькому про створення спеціальної комісії для розгляду українсько-чехословацької угоди [53]. Під час зустрічі українського радянського представника з В. Гірсою 21.09.1921 р. остан-

ній заявив, що чехи об'єднують репатріаційний договір з торговельним, які досі розглядалися окремо під назвою «Угода між УСРР та ЧСР» [54]. Водночас знову порушувалося питання репатріації чеських громадян з України. М. Левицький на це вкотре заявив, що «як тільки буде підписано угоду, з того самого дня почнеться реевакуація чехів з України, а також буде розпочато ділову роботу щодо покупки сільськогосподарських знарядь та інших предметів для України» [55]. Саме ж становище чеських громадян за таких умов на Україні було дуже складним. Це було викликано й повідомленнями місцевої влади про можливість їхнього виїзду до Харкова, звідки їх мали відправити на батьківщину. Багато чехів позакривали й позалишали й свої справи і приїхали до столиці, де незабаром залишилися без засобів до існування. Зрозуміло, що й чехословацька репатріаційна місія не могла їх утримувати. А справа їхньої репатріації затримувалася ще й тим, що на від'їзд кожного з них потрібно було отримати спеціальний дозвіл від радянської влади, про що свідчать численні піклування чехословацької репатріаційної комісії, надіслані на адресу НКЗС України [56].

Лише в листопаді 1921 р. нарешті зажеврила надія на те, що договір все ж таки буде підписано, що мало прискорити й репатріацію чехів. 14.11.1921 р. В. Гірса заявив М. Левицькому, що договір буде підписано в Празі, і Чехія бажає одночасно підписати договір з РСФРР та УСРР, для чого необхідно дочекатися повернення з Москви Мостовенка — голови торговельної місії РСФРР у Чехословаччині [57]. 22 листопада 1921 р. В. Гірса повідомив українській стороні, що 26 листопада буде офіційно розпочато розгляд і підписання договору. Українських представників було запрошено до офіційних переговорів відносно договору. Чеська сторона прийняла пункт про нейтралітет; щодо вирішення питання українських представництв було призначено зустріч з Бенешем; решта пунктів суперечностей не викликала [58]. Внаслідок цього М. Левицький вимагав від Харкова терміново надіслати йому відповідний мандат на підписання договору. Мандат, який уповноважував його та Ю. Новаковського вести переговори з урядом ЧСР про укладення та підписання угоди від імені уряду УСРР, було надіслано 27.11.1921 р. [59]. 10 грудня голова російської

радянської місії в Празі Мостовенко відмовився вести переговори про підписання угоди, вимагаючи висилки Савинкова; те саме зробив і Левицький, який зажадав також розпустити табори, в яких утримувалися переважно українці, оскільки поміж них велася антирадянська агітація [60]. Наступного дня, 11.12.1921 р., повідомляючи до Харкова про підписання договору з Австрією, Левицький передав, що «чехословацький уряд відмовився визнавати нас єдиним представництвом від Української держави, а лише — єдиним представництвом УСРР в Чехії, я на це не погодився» [61]. Отже, питання підписання договору й надалі залишалося відкритим.

Як показує наведений матеріал, в історії взаємин ЧСР та УСРР 1921 р. провідною темою було підписання спочатку репатріаційного і торговельного договорів, а потім об'єднання їх в «Угоду між ЧСР та УСРР», яка б уможливила офіційну діяльність відповідних репатріаційних і торговельних місій, обмін якими відбувся між державами влітку 1921 р. Для Чехословаччини налагодження такого роду дипломатичних і торговельних відносин, закріплених договором з УСРР, мало означати вирішення питання щодо повернення на батьківщину чехословацьких громадян, які перебували з різних обставин на території Радянської України, та відкриття для своєї продукції східного українського ринку. Для УСРР, як указував М. Левицький, Чехословаччина мала значення з політичної точки зору, бо у ній, як у спостережному пункті, концентрувалося все те, що виражала Велика Антанта. Він підкреслював, що до того ж ЧСР є серцем Малої Антанти, внаслідок чого там збирається майже вся есерівська організація [62], що вигравала на панславизмі чехів [63]. І ця політика Харкова превалювала протягом цілого року. Однак для нього, саме з наведених вище міркувань, визнання Прагою було дуже бажаним. Але 1921 р. в чехословацькій владі були ще надто сильні сподівання щодо повалення радянського режиму в Україні, які посилювали події в самій Україні, що мимоволі опинилися перед проблемою голоду, яку своїми силами не змогла розв'язати. Але роль ЧСР у допомогівій акції голодуючим та конкретна реалізація як репатріаційної, так і економічної діяльності вимагає іншого дослідження.

1. Верстюк В., Дзюба О., Репницьев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник.— К., 1995.— С. 344—349.

2. Див.: Петере И. Чехословацко-советские отношения 1918—1938.— К., 1968; Советско-чехословацкие отношения между двух войн 1918—1939.— М., 1968; Шишкин В. Чехословацко-советские отношения в 1918—1925 гг.— М., 1962; Přehled dějin československo-sovětských vztahů v období 1917—1939.— Р., 1975; Olivová V. Československo-sovětské vztahy v letech 1918—1922.— Р., 1957 та ін.

3. Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928).— К., 1996; Чехович В. Проблеми національно-державного будівництва України в роки НЕПу.— Х., 1995; Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20—30 рр.— К., 1991 та ін.

4. Див.: Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Дис. ... д-ра іст. наук.— К., 1997; Євсєєнко І. Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період. Дис. ... канд. іст. наук.— К., 1996; Джеджула А. Міжнародні економічні відносини України в 1920—

1922. Дис. ...д-ра ист. наук— К., 1967; *Сташевський Д.* За мирні відносини з капіталістичним світом.— К., 1963; *Удовиченко П.* З історії зовнішньої політики У РСР (1919—1922).— К., 1954 окремих розділ у праці *Держалока М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 роках.— К., 1998 та різноманітні статті з даної тематики як зазначених авторів, так і ін.

5. Документи внешней политики СССР.— М., 1959.— Т. 3.— С. 433.

6. Там само.

7. Там само.

8. *Удовиченко П.* Вказ. праця. С. 23.

9. Там само. С. 24.

10. *Кульчицький С.* Вказ. праця. С. 292.

11. Х. Раковський, будучи болгариним за походженням, соціалістом за поглядами, медиком за освітою, встиг до 1917 р. взяти участь у європейському соціалістичному русі, як у Болгарії, так і в Швейцарії, Румунії та Сербії, один раз був висланий з Петербурга, один раз звідти тікав. 1917 р. приєднався до більшовиків. Знаючи багато європейських мов і маючи немало знайомих у Європі, Х. Раковський був приречений виконувати для більшовицької влади роль привабливого державного діяча та дипломата.

12. Документи внешней политики СССР.— М., 1959.— Т. 3.— С. 382.

13. Документи и материалы по истории советско-чехословацких отношений.— М., 1973.— Т. 1.— С. 402.

14. Там само.— С. 417.

15. Див.: Документи и материалы по истории советско-чехословацких отношений.— М., 1973.— Т. 1.— С. 417; *Přehled dojin československo-sovětských vztahů v údobí 1917—1939.*— Р., 1975.— С. 122; *Петере И.* Чехословацко-советские отношения 1918—1938.— К., 1968.— С. 107; *Віднянський С.* Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Автореферат ... д-ра ист. наук.— К., 1997.— С. 61; *Євсєнко І.* Діяльність українських і чехословацьких репатріаційних місій 1921—1922 рр. // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник.— К., 1998.— С. 423—435.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ІДДАВО України).— Ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 2.

17. *Луцький Ю.* Чехи на Україні 1917—1923 (трагедія господаря) // Хроніка — 2000. Україна—Чехія.— К., 1999.— Вип. 29—30.— С. 119.

18. *Jančík D., Kubu E.* Zahraniční obchod— aktivní či pasivní činitel zahraniční politiky? // Československo 1918—1938: osudy demokracie ve střední Evropě.— Р., 1998.— С. 310.

19. ЦДАВО України.— Ф. 4., оп.1 , спр. 560, арк. 4.

20. Там само.— Арк. 47.

21. Там само.— Спр. 559, арк. 66.

22. Там само.— Спр. 560, арк. 7.

23. Там само.— Арк. 9—30.

24. Там само.— Арк. 4.

25. Там само.— Спр. 559, арк. 42.

26. Там само.— Спр. 560, арк. 30.

27. Там само.— Арк. 41.

28. Документы и материалы...— С. 425.

29. *Vávra J.* Říjnová revoluce a SSSR v československé publicistice a reportážích 1918—1929 // Příspěvky k dějinám česko-ruských kulturních styků.— Р., 1969.— Díl 2.— S. 21; 19.

30. *Bajcura J.* Ukrajinská otázka v CSSR.— В., 1967.— S. 55.

31. ЦДАВО України.— Ф.4., оп. 1, спр. 560, арк. 30.

32. *Кульчицький С.* Зазначена праця.— С. 294.

33. ЦДАВО України.— Ф. 4, оп.1, спр. 18, арк. 800.

34. Там само.— Арк. 803.

35. Там само.— Арк. 796.

36. Там само.— Арк. 798.

37. Там само.— Спр. 559, арк. 49.

38. Там само.— Спр. 560, арк. 8.

39. Там само.— Арк. 13.

40. Там само.— Спр. 559, арк. 66.

41. Там само.— Спр. 640, арк. 85.

42. Там само.— Спр. 559, арк. 74.

43. Там само.— Спр. 640, арк. 73.

44. Там само.— Арк. 14.

45. Там само.— Спр. 560, арк. 47.

46. Там само.— Спр. 640, арк. 26.

47. Там само.— Спр. 559, арк. 84.

48. Там само.— Спр. 640, арк. 27.

49. Там само.— Спр. 559, арк. 8.

50. Там само.— Арк. 56.

51. Там само.— Арк. 18.

52. Там само.

53. Там само.— Спр. 560, арк. 64.

54. Там само.— Спр. 559, арк. 38.

55. Там само.

56. Там само.— Спр. 685, арк. 1—9.

57. Там само.— Арк. 16.

58. Там само.— Спр. 560, арк. 83.

59. Там само.— Спр. 559, арк. 42.

60. Там само.— Спр. 560, арк. 85.

61. Там само.— Арк. 108.

62. Про підтримку чехословацькою владою українських есерів див.: *Бетлій О.* Доба Українського громадського комітету в ЧСР // Наукові записки.— К. 2000.— Т. 18.— Ч. 1.— С. 121—129.

63. ЦДАВО України.— Ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 7.

Betliy O. V.

THE HISTORY OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN CZECHOSLOVAKIAN REPUBLIC AND UKRAINIAN SOCIALIST SOVIET REPUBLIC IN 1921. THE EXCHANGE OF REPATRIATE AND TRADE MISSIONS

In the history of Czech-Ukrainian relations there are many unknown topics. One of them is the history of relation between the first Czechoslovak Republic and Ukrainian Socialist Soviet Republic at early 20s of XX century. On the basis of analysis of national and foreign historic literature and also archive sources the author described main features of relations between both countries during 1921 with particular attention given to their causes. This work is one of the first attempts to track the history of the exchange of repatriate and trade missions by Czechoslovak Republic and Ukrainian Socialist Soviet Republic with detailed characteristic of the features of their activity.